

Beata Duda

 <http://orcid.org/0000-0002-1995-6489>

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Katowice, Polska

Ewa Ficek

 <https://orcid.org/0000-0002-0976-1944>

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Katowice, Polska

Językowe obrazowanie strachu w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na przykładzie wybranych kolokacji nominalnych i werbo-nominalnych)

Linguistic Representations of Fear in Oral History Accounts
from the Archive of the Warsaw Rising Museum (Based
on Selected Nominal and Verbo-Nominal Collocations)

Abstract:

This study examines the linguistic representations of fear in oral history narratives of witnesses to the Warsaw Uprising, with a particular focus on selected nominal and verbo-nominal collocations with the noun *strach* ("fear") that indicate both the intensity of this emotion and the way the subject positions themselves in relation to it. The research material consists of over 3,400 transcribed interviews from the *Oral History Archive* project of the Warsaw Rising Museum. The impetus for undertaking this research was to enrich existing reflections on oral history texts with a linguistic perspective. The theoretical and methodological framework for the analysis draws on memory linguistics, corpus linguistics, and the linguistics of feelings/emotions. Detailed quantitative and qualitative analyses of the affective dimension of these recollections reveal, among other things, that members of this memory community quite frequently verbalise fear related to the events of 1944; the emotion remains vivid and intense in their narratives and is represented in diverse ways. While fear is predominantly depicted as a negative emotion, the narrators

also acknowledge its positive aspects, which support the view that autobiographical emotional memory can exhibit remarkable durability.

Keywords: oral history accounts, memory linguistics, corpus linguistics, linguistic approaches to feelings/emotions

Abstrakt: Przedmiot opracowania stanowią sposoby językowego obrazowania strachu w narracjach wspomnieniowych świadków powstania warszawskiego, ze szczególnym uwzględnieniem wybranych kolokacji nominalnych i werbo-nominalnych z rzeczownikiem *strach*, wskazujących odpowiednio na intensywność tego uczucia oraz na to, w jaki sposób podmiot sytuuje wobec niego sam siebie. Materiał badawczy obejmuje ponad 3400 transkrypcji wywiadów będących częścią projektu pn. Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego. Impulsem do podjęcia badań stała się natomiast potrzeba wzbogacenia dotychczasowej refleksji na temat tekstów z kręgu *oral history* o perspektywę językoznawczą (teoretyczno-metodologiczne zaplecze analiz z założenia lingwistyki pamięci, lingwistyki korpusowej oraz lingwistyki uczuć/emocji). Szczegółowe analizy (ilościowe oraz jakościowe) afektywnego wymiaru wspomnień pozwalają m.in. stwierdzić, że członkowie rozpatrywanej wspólnoty pamięci strach dotyczący wydarzeń 1944 roku wprost werbalizują dość często, uczucie to jest w ich relacjach nadal żywe i intensywne, a także w sposób zróżnicowany obrazowane (dominuje profil strachu jako emocji negatywnej, ale wspominający zwracają też uwagę na jego pozytywne aspekty), co zdaje się dowodzić znacznej trwałości autobiograficznej pamięci emocjonalnej.

Słowa kluczowe: relacje wspomnieniowe, lingwistyka pamięci, lingwistyka korpusowa, lingwistyczne ujęcia uczuć/emocji

Wprowadzenie

Emocje mają niebagatelne znaczenie w przywoływaniu, utrwalaniu i przetwarzaniu (modyfikowaniu) wspomnień (Guzy, Glinka, 2018: 199), w tym tych subiektywnych relacji z kręgu *oral history*, które dotyczą powstania warszawskiego. Te doświadczenia biograficzne, którym towarzyszyły silne przeżycia/emocje, zyskują w biografii status szczególnie (Kaźmierska, 2008: 41). Nie od rzeczy będzie jeszcze nadmienić, że również samo powstanie (czyli ważny oraz nadal przywracany pamięci zbiorowej fragment historii Polski) budziło i nadal budzi spore kontrowersje – zarówno wśród jego czynnych i biernych uczestników, jak i wśród kolejnych pokoleń, rozmaicie, a przy tym emocjonalnie, to wydarzenie interpretujących.

Mieszkańcy ogarniętej powstaniem Warszawy doświadczali różnych emocji; w naszej ocenie na baczną uwagę zasługuje strach, i to z kilku powodów. Przede wszystkim dlatego, że choć nastroje towarzyszące zrywowi militarnemu 1944 roku wyraźnie ewoluowały (np. inne odczucia mieli jego uczestnicy i ludność cywilna na początku, inne pod koniec, gdy

pojawiły się rozczarowanie, desperacja czy beznadzieja; zob. np. Pawlina, 2019), strach w różnych kontekstach powinien być werbalizowany niezmiennie. Wszak jest on jedną z podstawowych i najsilniejszych ludzkich emocji, stanowiącą „odповідь (...) na bezpośrednie, realne i fizyczne zagrożenie” (Jach-Salamon, 2023: 116; zob. też Matczak, Wołoszyn, Kozłowski, 2015: 635), a tak należałoby przecież postrzegać powstanie. „Odgrywa [on – B.D., E.F.] ważną rolę z perspektywy adaptacyjnej i ewolucyjnej”; „uruchamia tendencję do walki albo ucieczki. Ponadto zmusza do refleksji nad przyczyną i źródłem odczuwanego napięcia” (Jach-Salamon, 2023: 116), to zaś może być interesujące z punktu widzenia analiz pamięcioznawczych. Od strachu psycholodzy i socjolodzy odróżniają lęk, niezwiązany „z (...) występującym w danej chwili niebezpieczeństwem, (...) jego źródłem jest wyobrażone lub spodziewane zagrożenie mające lub tylko mogące nadejść w przyszłości (np. wojna czy głód)” (Matczak, Wołoszyn, Kozłowski, 2015: 636). Sygnalizowaną opozycję strachu i lęku w artykule pomijamy, przyjmując, że w rozumieniu potocznym fenomeny te bywają traktowane synonimicznie, co odzwierciedlają też niektóre ujęcia językoznawcze (Matczak, Wołoszyn, Kozłowski, 2015: 636; zob. też Tomczak, 1994; Szatan, 2012).

Przedmiot i teoretyczno-metodologiczne podstawy badań

Przedmiot niniejszego artykułu stanowią sposoby językowego obrazowania strachu w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (dalej: AHMMPW). Ze względu na rozmiary opracowania rozpoznanie materiału źródłowego ograniczono do wybranych kolokacji nominalnych oraz werbo-nominalnych z rzeczownikiem *strach*, wskazujących odpowiednio na intensywność tego uczucia oraz na to, w jaki sposób podmiot sytuuje

wobec niego sam siebie¹. Zważywszy na dominującą obecnie afirmatywną pamięć o powstaniu jako symbolu bohaterstwa, patriotyzmu, poświęcenia dla ojczyzny oraz powodu do dumy (Kwiatkowski, 2010: 174), jak również na to, że przekaz bezpośredni w świetle badań odgrywa w dyskursie publicznym znaczącą rolę (Szacka, 2006: 180–181), tego rodzaju ujęcie może przynieść ciekawe efekty i rzucić nowe światło na obraz zajmującego nas wydarzenia utrwalany w świadomości zbiorowej, a postrzegano go bardziej wieloaspektowo.

Kontekstem rozważań są, po pierwsze, założenia lingwistyki pamięci, tj. projektu badawczego skoncentrowanego na analizie użyc języka czy strategii komunikacyjnych stosowanych w celu aktywowania obrazów przeszłości w teraźniejszych dyskursach (Czachur, 2018: 10); przywołajmy też w tym miejscu ważny dla tego kierunku dociekań termin *pamięć ujęzykowiona* (Chlebda, 2012)². Po drugie – założenia lingwistyki korpusowej, umożliwiającej „dzięki badaniom korpusów tekstów (...) przeprowadzanie analiz jakościowych i ilościowych” (Czachur, 2018: 46). Nawiązujemy również, po trzecie, do tego nurtu badań (głównie sprofilowanych lingwistycznie), które obiektem oglądu czynią uczucia/emocje³.

Warto podkreślić, że „na gruncie językoznawstwa emocje cieszą się od kilkudziesięciu lat niesłabnącym zainteresowaniem” (Dobrowolska-Pigoń, 2020: 9), rozważania zaś dotyczą zasadniczo nazywania uczuć/emocji i sposobów, w jakich o uczuciach/emocjach można mówić, i/lub sposobów ich wyrażania (Kosacka, 2019: 66). Przedmiotem oglądu stawał

¹ Z konieczności w rozważaniach zostały pominięte np. kolokacje (wchodzące w zakres kolokacji nominalnych) typu *strach o kogoś / o coś / czyjś*, które pozwalają m.in. na rekonstrukcję domen powstańczego strachu – wspólnotowych tudzież indywidualnych.

² Zadania i metody lingwistyki pamięci szerzej prezentuje Waldemar Czachur (zob. Czachur, 2018: 39–48).

³ Wymienione określenia w języku oraz w opracowaniach naukowych nie zawsze się różnicuje. Uznajemy jednak, że przez znaki językowe zasadniczo są utrwalane emocje, a nie uczucia (Tymiakin, 2017: 205–206).

się także strach. Badania nad językowymi wykładnikami strachu, będące dla nas źródłem niejakich inspiracji, z konieczności opisujemy skróto. Prowadziły je: Anna Wierzbicka (np. 1971), Ewa Jędrzejko (1983), Iwona Nowakowska-Kempna (1986, 2000), Katarzyna Tomczak (1994) czy Agnieszka Karaś (2003) (zob. Dobrowolska-Pigoń, 2020: 81–91). Z nowszych ujęć wymienić natomiast wypada np. monografię Marty Dobrowolskiej-Pigoń (2020).

Materiał źródłowy oraz wstępne wyniki analiz ilościowych

Dzięki przedsięwzięciu pod nazwą AHMMPW udokumentowano wspomnienia świadków wydarzeń 1944 roku w postaci transkrypcji rozmów. Jest to ponad 3400 relacji składających się na zbiór tekstów, który umożliwia odtworzenie indywidualnych punktów widzenia dotyczących wydarzeń z przeszłości. Zasób ten jest zróżnicowany pod względem parametrów, takich jak wiek, płeć, pochodzenie czy funkcje pełnione w powstaniu warszawskim, tym samym perspektywa spojrzenia na powstanie bierze pod uwagę czynniki natury społecznej, kulturowej, a nawet etnicznej.

Na potrzeby badań i przy użyciu narzędzia korpusowego KonText powstał korpus tekstów zamieszczonych w AHMMPW. Pierwszym krokiem analiz było wyselekcjonowanie z niego jednostek z grupy strachu (podział za Nowakowską-Kempną, 1995: 120) bezpośrednio powiązanych z odpamiętywaniem interesującego nas zrywu (samo powstanie, czas poprzedzający jego wybuch, tj. wojna i oblężenie Warszawy, okupacja niemiecka, oraz wydarzenia, które miały miejsce po upadku powstania – z wejściem Rosjan / wyzwoleniem włącznie). W rezultacie okazało się, że najwyższą frekwencją wyróżniają się dwa elementy: leksemy *bać się* (n = 6427) oraz *strach* (n = 2427); nieco niższą, jednak znaczącą w badanym zbiorze reprezentację mają także leksemy: *zagrożenie* (n = 566), *panika* (n = 561) i *lęk* (n = 534) (zob. tabela 1).

Tabela 1. Zestawienie jednostek z grupy strachu

<i>bać się</i>	6427	<i>przerazić się</i>	416
<i>strach</i>	2427	<i>przerażenie</i>	367
<i>zagrożenie</i>	566	<i>niepokój</i>	358
<i>panika</i>	561	<i>niepokoić się</i>	138
<i>lęk</i>	534	<i>struchleć</i>	42
<i>obawiać się</i>	434	<i>lękać się</i>	16
SUMA			7626

Źródło: opracowanie własne na podstawie Nowakowska-Kempna, 1995: 120.

Choć zwykle się sądzić, że to czasowniki są główną częścią mowy wykorzystywaną w języku polskim do nazywania emocji (Dobrowolska-Pigoń, 2020: 10), w artykule koncentrujemy się na najczęściej występującym w powstańczym dyskursie, a jednocześnie dość reprezentatywnym dla rozpatrywanej grupy, rzeczowniku⁴. Należy także nadmienić, że pełny obraz użycia rzeczownika *strach* w analizowanym materiale uzyskaliśmy dzięki zastosowaniu funkcji konkordancji w korpusie (zob. Kozakiewicz, 2016: 119) i zbadaniu najbliższych prawo- i lewostronnych kontekstów wystąpień tej jednostki oraz ustaleniu kolokacji istotnych statystycznie, czyli wielokrotnie powtarzających się.

Kolokacje z leksemem *strach* w powstańczych relacjach wspomnieniowych

Kolokacje w formie grup imiennych

Omówienie sposobów konceptualizacji strachu w powstańczych wspomnieniach warto rozpocząć od rozpoznania, na jakim poziomie intensywności odpamiętywane jest to uczucie przez uczestników wydarzeń

⁴ Centralne określenie emocji negatywnych z grupy strachu (czyli *bać się*) występujące w narracjach powstańczych stanie się przedmiotem osobnych analiz.

1944 roku po ponad 60 latach od momentu ich przeżywania. Wyekscerpowane z materiału źródłowego przykłady zostały zestawione w grupy: od jednostek neutralnych po te o najwyższym stopniu intensywności (zob. tabela 2). Cechuje je największa frekwencja wśród poświadczeń z danej klasy, przynależność do danej grupy opiera się natomiast na ustaleniach poczynionych na podstawie definicji i kontekstów leksykograficznych.

Tabela 2. Kolokacje w formie grup imiennych z leksemem *strach* w AHMMPW

Typ kolokacji	n = 1024	Przykłady
jednostki neutralne	481	<i>strach</i> (bez określenia), <i>uczucie strachu</i> , <i>przeżycie strachu</i> , <i>kategoria strachu</i> , <i>fizyczny/normalny/ludzki/naturalny/prawdziwy/typowy strach</i>
jednostki wskazujące na najsłabszą intensywność strachu	68	<i>chwila/chwile strachu</i> , <i>sekunda strachu</i> , <i>moment/momenty strachu</i> , <i>doza strachu</i> , <i>trochę strachu</i> , <i>chwilowy/mały/słumiony strach</i> , <i>pe-wien strach</i>
jednostki o wyższym poziomie intensywności	106	<i>dużo strachu</i> , <i>duży strach</i> , <i>wielki/większy strach</i> , <i>nieprzyjemny/porządny/narastający/poważny/dobry strach</i>
jednostki o najwyższym poziomie intensywności i/lub ekspresywności	274	<i>po prostu strach</i> , <i>taki strach</i> , <i>jeden strach</i> , <i>straszliwe uczucie strachu</i> , <i>okropny/niesamowity/najgorszy/nieopanowany/skumulowany strach</i> , <i>największy/ogromny/bardzo duży/bardzo wielki/olbrzymi strach</i> , <i>oblędny/okropny/paraliżujący/przerażający/straszny/straszliwy/przeraźliwy strach</i> , <i>choler-ny/ciężki/lodowaty/irracjonalny strach</i> , <i>śmiertelny strach</i> , <i>potworny/paniczny/piekielny strach</i> , <i>strach jak diabli</i> , <i>dziki/zwierzęcy strach</i> , <i>zwierzęce uczucie strachu</i> , <i>amok strachu</i> , <i>psychoza strachu</i>
jednostki o najwyższym poziomie intensywności wskazujące dodatkowo na wszechobecność strachu	70	<i>bezustanny/ciągły/permanentny/stały strach</i> , <i>codzienny/pospolity/powszechny strach</i> , <i>lata strachu</i> , <i>atmosfera strachu</i> , <i>nastrój strachu</i> , <i>ogól-ny strach</i> , <i>strach bez przerwy</i> , <i>totalny/ustawicz-ny/wieczny/wszechogarniający strach</i>
jednostki problematyczne (trudno ustalić poziom intensywności uczucia, do którego odsyłają)	25	<i>pierwszy strach</i> , <i>wizja strachu</i> , <i>inny/dodatkowy strach</i> , <i>przykład strachu</i>

Źródło: opracowanie własne.

Najliczniej w badanym materiale występują kolejno jednostki neutralne, następnie te o najwyższej intensywności (zob. dane zawarte w pierwszym oraz czwartym i piątym wierszu tabeli 2). W przypadku tych pierwszych bardzo wysoką frekwencję mają przykłady, w których rzeczownik *strach* nie zawiera członu określającego. Przyczyn ich częstego pojawiania się można upatrywać w przekonaniach wspólnoty powstańczej o oczywistości istnienia strachu w obliczu tak trudnego i granicznego doświadczenia, jakim były wydarzenia związane z wojną, okupacją i zbrojnym wystąpieniem przeciwko okupantowi. Można też łączyć je z niepełnym przepracowaniem strachu i trudnościami w jego werbalizowaniu.

Wśród jednostek o najwyższym stopniu intensywności i trwałości odpamiętywanego strachu dominują sformułowania nacechowane negatywnie, świadczące o tym, że było/jest to przeżycie niepożądane w życiu świadków (por. głównie określenia wskazujące na pasywny stosunek do strachu: *przeraźliwy*, *przerażający*, *paraliżujący*, *śmiertelny*), oraz takie, które podkreślają unikalność i wielkość tego uczucia, a tym samym przytłoczenie nim jednostki, poprzez wzmacniającą wydzwięk powstańczych relacji hiperbolę (np.: *niesamowity*, *nieopanowany*, *olbrzymi*, *ogromny*, *największy*, *bardzo duży*, *bardzo wielki*). W próbach zobrazowania strachu świadkowie sięgają ponadto po porównania pełniące funkcję ekspresywną i pragmatyczno-perswazyjną. Liczną grupę stanowią tu skojarzenia związane z doświadczeniami natury psychicznej, w tym z zaburzeniami psychicznymi (por. *amok strachu*, *oblędny strach*, *psychoza strachu*) czy doznaniem zmysłowymi (*ciężki*, *lodowaty*). Powtarzające się kolokacje ukazują dynamiczny wymiar strachu, wyzyskując frazeologię fauniczną (por. *zwierzęcy strach*, *dziki strach*, *zwierzęce uczucie strachu*), a także frazeologię biblijną i mitologiczną, porównania strachu do demonów i potworów (*piekielny*, *paniczny*, *potworny*, *strach jak diabli*). W badanym materiale istotne statystycznie są również realizacje reduplikacji semantycznej w postaci pleonazmów atrybutywnych (Małocha-Krupa, 2003), takich jak: *straszny strach*, *straszliwy strach*, *straszliwe uczucie strachu*. Ich rolą jest wzmocnienie wyobrażenia strachu w świadomości odbiorcy relacji wspomnieniowej (zob. Małocha-Krupa, 2003: 51).

Na uwagę zasługuje wreszcie grupa wyodrębniona spośród innych kolokacji o znacznym stopniu intensywności, profilująca strach jako uczucie powszechne i nieustannie towarzyszące nie tylko jednostce, lecz także całej zbiorowości (por. *pospolity, powszechny, wszechogarniający, atmosfera strachu, nastrój strachu*). Wymieńmy jeszcze kilka poświadczeń uprzytomniających, że przeżycie strachu trwało bezustannie: *ciągły, wieczny, permanentny, bezustanny* itd.

Kolokacje w formie konstrukcji werbo-nominalnych

Interesujące wnioski w zakresie obrazowania strachu w relacjach z AHMMPW przynosi ponadto obserwacja wybranych konstrukcji werbo-nominalnych, wyzyskujących potencjał metafor pojęciowych i ukazujących relację między jednostką (eksperienecerem) a przeżywanym przez nią uczuciem. Uzyskane przez nas wyniki zostały uporządkowane w grupy zilustrowane poniżej (wraz z najczęściej występującymi poświadczeniami; zob. tabela 3). Podział ten inspirowany jest ustaleniami Iwony Nowakowskiej-Kempnej (2000) oraz Agnieszki Karaś (2003) na temat sposobów konceptualizacji uczuć z grupy strachu w języku polskim.

Tabela 3. Kolokacje werbo-nominalne z leksemem *strach* w AHMMPW

Typ kolokacji	n = 477	Przykłady
strach jako siła eksperienecer = słabość	153	<i>strach ogarnia/ciąży/przeszywa/wybuchu/paraliżuje, być sparaliżowanym strachem, umierać/zamrzeć/konać/struchleć/być nieprzytomnym/być półprzytomnym/być ledwie żywym/być odrętwiałym/zdrętwieć/zemdleć/zmartwieć ze strachu, nogi wrastają w ziemię/stać wkopanym w ziemię/nogi uginają się ze strachu, włosy stają dęba/czapka staje na głowie ze strachu, serce pęka/boli/podchodzi do gardła/wyskakuje ze strachu, mieć ciarki ze strachu, latać jak galaretką ze strachu, być przytłumionym strachem</i>

strach jako choroba eskperiencer = osoba chora	22	<i>być obłąkanym/odchodzić od zmysłów ze strachu, oślepnąć/(o)szaleć ze strachu, dostać histerii/spazmów/obłądu ze strachu, zwariować ze strachu, wyleczyć (się) ze strachu</i>
strach jako zawartość czegoś, także jako substancja eskperiencer = pojemnik	91	<i>nabrać strachu, strach jest w kimś, coś było pełne strachu, strach jest w czymś, strach utkwiał w kimś, strach zostaje w kimś, twarz pełna strachu, być pełnym strachu, najeść się strachu, strach uwiłdł w gardle, strach w oczach, strach siedzi w kimś, strach obleciał kogoś, strach pada na kogoś</i>
strach jako pojemnik eskperiencer = osoba umieszczona w pojemniku	27	<i>wyczołgać się ze strachu, wyprowadzić ze strachu, wyrwać się ze strachu, nie potrafić wyjść ze strachu, ciągle być w strachu, żyć w strachu</i>
strach jako temperatura (zimno/gorąco) eskperiencer = obiekt wpływu	93	<i>drżeć/dygotać ze strachu, być zamrożonym ze strachu, zęby dzwonią ze strachu, szczekać zębami ze strachu, czuć zimno ze strachu, trząść się ze strachu, (s)pocić się ze strachu, komuś jest gorąco ze strachu, zagorzeć ze strachu, pot oblewa ze strachu, być mokrym ze strachu, być bladym ze strachu, blednąć ze strachu, być białym ze strachu, zsinieć ze strachu</i>
strach jako istota żywa eskperiencer = obiekt wpływu	28	<i>strach dał o sobie znać, strach ma wielkie oczy, strach zagląda w oczy, strach zasłania oczy, strach przychodzi do człowieka, (nie) ośwoić się ze strachem, strach oblaży/siedzi na kołnierzu/robi coś z kimś/bierze kogoś</i>
strach = wróg, przeciwnik eskperiencer = osoba uległa lub stawiająca opór	29	<i>strach dusi za gardło/goni/łapie kogoś/nadchodzi/nie odpuszcza, bronić się przed strachem, pokonać/przezwyciężyć/zwyciężyć/zabić/opanować/tłumić strach, strach odbiera czucie, przekotłować się ze strachem, poradzić sobie ze strachem, nie ulec strachowi</i>

strach jako władca esperiencer = uległość/ opór	16	<i>strach góruje nad kimś/opanowuje kogoś/panuje, uczucie strachu dominuje, nie opanować strachu, być poddanym strachowi, wyzwolić się ze strachu</i>
strach jako sprzymierzeniec esperiencer = odbiorca wsparcia	18	<i>strach mobilizuje/powraca siły/pomaga/towarzyszy komuś, strach uratował kogoś, nauczyć/oduczyć się strachu, zrozumieć strach</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie typologii Agnieszki Karaś (2003) i Iwony Nowakowskiej-Kempnej (2000).

Wedle ustaleń badaczy „zależnie od rodzaju zagrożenia organizm podejmuje decyzję o ucieczce, walce, unieruchomieniu mięśni” (Dobrowolska-Pigoń, 2020: 56). W przypadku relacji powstańczej dominującą reakcją eksperiencera jest zastyganie (np.: *być sparaliżowanym strachem, być odrętwiałym ze strachu, struchleć ze strachu*), a nawet zamieranie (*umierać ze strachu, konać ze strachu* itd.) w sytuacjach, w których strach jest postrzegany jako dominująca siła o dużym natężeniu, czego świadectwem są egzemplifikacje typu: *strach ogrania, strach cięży, strach przeszywa, strach wybucha*.

Doświadczeniu zagrożenia towarzyszą liczne objawy natury psychicznej i fizjologicznej, ukazujące skalę ubezwłasnowolnienia jednostki przez to uczucie. Świadczenie odpamiętują najczęściej symptomy, które wskazują na pozbawienie kontroli nad umysłem (w tym celu wyzykiwana jest metafora choroby; por. *obłąkany ze strachu, odchodzić od zmysłów ze strachu, oglupieć ze strachu, (o)szaleć ze strachu*) oraz nad własnym ciałem (*latać jak galaretką ze strachu, dygotać ze strachu*). W poświadczeniach dostrzec można także lokalizację strachu w ciele doświadczającego. Są to kluczowe obszary pozwalające na podjęcie walki lub ucieczkę: nogi (*nogi wrastają w ziemię ze strachu, nogi uginają się ze strachu*), głowa (*strach dusi za gardło, strach w oczach, twarz pełna strachu*) i tułów (*serce pęka ze strachu, serce podchodzi do gardła ze strachu*). Zniewolenie przez strach przybiera również wymiar globalny, kiedy w obrazowaniu wyzykiwane są dwie metafory: metafora strachu

jako pojemnika (*nie potrafić wyjść ze strachu, ciągle być w strachu, żyć w strachu*) lub jako substancji/zawartości wypełniającej ciało (*nabrać strachu, strach zostaje w kimś, być pełnym strachu, najeść się strachu* itp.). Interesującą grupę stanowią też poświadczenia obrazujące bezmiar i skalę strachu poprzez odwołania do odczuwania temperatury, zarówno chłodu, jak i – tu jednak mniej liczne – gorąca (por. *być zamrożonym ze strachu, drżeć ze strachu, szczekać zębami ze strachu, czuć zimno ze strachu; (s)pocić się ze strachu, komuś jest gorąco ze strachu*).

W niektórych przykładach strach zyskuje cechy ludzkie (*strach dusi za gardło, strach nie odpuszcza*) lub zwierzęce (*strach obłazi, (nie) ośwoić się ze strachem*). Zabieg personifikacji i animizacji pozwala nie tylko podkreślić zagrożenie, z jakim mierzyli się świadkowie historii, lecz także ukazać postawę proaktywną – inną od wcześniejszych poświadczeń, w których dominowała bierność. Wśród tego rodzaju egzemplifikacji przeważa obraz strachu jako atakującego podmiot wroga (*strach goni, strach nachodzi* itd.) – wówczas eksperienecer podejmuje próbę radzenia sobie z nim poprzez działania, takie jak walka/obrona (por. *bronić się przed strachem, pokonać strach, przekotłować się ze strachem, poradzić sobie ze strachem* itp.). Warto wspomnieć również o poświadczeniach z poprzednich grup, które wskazują na taką samą postawę (por. *wyczłgać się ze strachu, wyprowadzić ze strachu, wyrwać się ze strachu*). Doświadczenie zagrożenia ukazywane jest też nierzadko przez pryzmat relacji dominacja–podległość. Wówczas strach pojmowany jest jako władca, któremu jednak jednostka nie chce się podporządkować, po raz kolejny ujawniając swoje proaktywne podejście, jak w częstej kolokacji *wyzwolić się ze strachu*.

Chociaż w obliczu traumatycznych wydarzeń 1944 roku trudno mówić o pozytywnych doświadczeniach dotyczących przeżywania strachu, to w badanym materiale źródłowym odnaleźć można grupę określeń, w których poczucie zagrożenia porównywane jest do wspierającego powstańców towarzysza (m.in.: *strach mobilizuje, strach powraca siły*). Te egzemplifikacje są cennym uzupełnieniem wcześniejszych sposobów konceptualizacji strachu i jednocześnie potwierdzają psychologiczne ustalenia na temat tej emocji, które wskazują, że strach pozwala na po-

dejmowanie skutecznych działań i – co już sygnalizowaliśmy – pełni niezbędną do przeżycia w trudnych warunkach funkcję adaptacyjną (np. Jach-Salamon, 2023).

Zakończenie i wnioski

Świadkowie powstania warszawskiego dość często odwołują się do emocji z grupy strachu; zdają się to potwierdzać ich bogato reprezentowane językowe wyznaczniki, ze szczególnym uwzględnieniem wziętego na warsztat rzeczownika⁵. Wskazują one nie tylko na dużą intensywność zajmującego nas uczucia, lecz także na jego zróżnicowane obrazowanie w zależności od sytuacji, osoby mówiącej i kontekstu wspomnienia. Choć warto wyróżnić egzemplifikacje zwracające uwagę na pozytywne aspekty strachu (np. w perspektywie adaptacyjnej), dominuje jednak profil tego uczucia jako emocji negatywnej, co jest zbieżne ze standardowym jego przeżywaniem. Trwałość autobiograficznej pamięci emocjonalnej powstańców, bez której wiedza o przeszłości byłaby niepełna (Pawlina, 2019), nie budzi wątpliwości. Lingwistyczny ogląd wspomnień pozwala natomiast uchwycić to, w jaki sposób emocje organizują wspólnotowe wizje przeszłości i kształtują pamięć zbiorową.

Na koniec dodajmy, że przedstawione analizy włączają się w nurt tekstów, dla których narracje pomieszczone w AHMMPW stają się ważnym punktem odniesienia (np. Ciesek-Ślizowska, Duda, Sujkowska-Sobisz, 2020; Duda, Ficek, 2020, 2024; Przyklenk, 2022). Otwierają też nowe perspektywy poznawcze (była o nich mowa w opracowaniu) i dają kolejny impuls do szerszej zakrojonych badań nad relacjami wspomnieniowymi jako gatunkiem z kręgu historii mówionej.

⁵ Przyjmujemy, że posługiwanie się nazwami emocji w tym przypadku przekłada się na ich odczuwanie. Dodajmy też, że mówienie o strachu prowokują nierzadko pytania prowadzącego wywiad.

Źródła

Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej.html> [dostęp: 4.05–27.06.2024].

Literatura

- Chlebda W., 2012, *Pamięć ujęzykowiona*, w: *Tradycja dla współczesności*, t. 6, *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 109–119.
- Ciesek-Ślizowska B., Duda B., Sujkowska-Sobisz K., 2020, *Władza nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej*, „Tekst i Dyskurs – text und diskurs”, nr 13, s. 63–79, <https://doi.org/10.7311/tid.13.2020.04>.
- Czachur W., 2018, *Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy*, w: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. W. Czachur, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 7–55.
- Dobrowolska-Pigoń M., 2020, *Struktura pojęciowa czasowników strachu*, Universitas, Kraków.
- Duda B., Ficek E., 2020, *Kolokacje pronominalne jako źródło tożsamościowych odniesień (na materiale relacji świadków powstania warszawskiego)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, nr 27, s. 9–32, <https://doi.org/10.14746/pspsj.2020.27.2.1>.
- Duda B., Ficek E., 2024, „*Musiało tak być, bo bez tego by nie było nic*”. Językowe środki perswazji w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na wybranych przykładach), „Res Rhetorica”, nr 11, s. 65–86, <https://doi.org/10.29107/rr2024.1.4>.
- Guzy A., Glinka K., 2018, *Psychologia (nie)pamięci: pamięć autobiograficzna a emocje i nastrój podczas lektury fragmentów komiksu z serii Marzi*, w: *(Od)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży*, red. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 189–201.

- Jach-Salamon N., 2023, *Emocje w narracjach, czyli o strukturze pojęcia strachu u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, „Człowiek i Społeczeństwo”, t. LVI, s. 115–132, <https://doi.org/10.14746/cis.2023.56.6>.
- Jędrzejko E., 1983, *Opis formalnopowierzchniowych realizacji struktur z czasownikami strachu*, „Polonica”, nr IX, s. 135–147.
- Karaś A., 2003, *Językowa konceptualizacja uczuć z grupy strachu na podstawie konstrukcji werbo-nominalnych*, „Poradnik Językowy”, nr 4, s. 27–36.
- Kaźmierska K., 2008, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z zagłady*, Nomos, Kraków.
- Kosacka K., 2019, *Język i parajęzyk wypowiedzi o emocjach. Podmiotowe uwarunkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kozakiewicz J., 2016, *Językowe środki wykluczania. Obraz Romów we współczesnej prasie węgierskiej z perspektywy Krytycznej Analizy Dyskursu*, Wydział Neofilologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Kwiatkowski P.T., 2010, *II wojna światowa jako doświadczenie narodowe*, w: *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, red. P.T. Kwiatkowski, L.M. Nijakowski, B. Szacka, A. Szpociński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Gdańsk, s. 133–199.
- Małocha-Krupa A., 2003, *Słowa w lustrze. Pleonazm – semantyka – pragmatyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Matczak M.D., Wołoszyn J.Z., Kozłowski T., 2015, *Strach i lęk jako kategorie badawcze w archeologii*, „Przegląd Historyczny”, z. 106, s. 633–655.
- Nowakowska-Kempna I., 1986, *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Nowakowska-Kempna I., 1995, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim, cz. I, Prolegomena*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.
- Nowakowska-Kempna I., 2000, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim, cz. II, Data*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.
- Pawlina S., 2019, *Kanały, czyli emocjonalna historia Powstania Warszawskiego*, Ohistorie, 30.11.2019, <https://ohistorie.eu/2019/11/30/kanały-czyli-emocjonalna-historia-powstania-warszawskiego/> [dostęp: 25.06.2024].

- Przyklenk J., 2022, *Kiedy obcy jest blisko. „Obcy” w relacjach świadków historii na materiale archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego*, w: *Bliskie otoczenie człowieka. Leksyka, teksty, dyskursy*, red. M. Hawrysz, M. Jurewicz-Nowak, I. Kotlarska, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 97–111.
- Szacka B., 2006, *Czas przeszły – pamięć – mit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Szatan M., 2012, *Strach a lęk w ujęciu nauk humanistycznych*, „Studia Gdańskie”, t. 31, s. 325–342.
- Tomczak K., 1994, *Frazeologizmy nazywające strach w języku polskim*, „Poradnik Językowy”, nr 9, s. 26–33.
- Tymiakin L., 2017, *O triadzie komunikacyjnej: wartościowanie – emocje – ekspresja*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio N (Educatio Nova)”, vol. II, s. 199–216.
- Wierzbicka A., 1971, *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

BEATA DUDA – PhD, Institute of Linguistics, Faculty of Humanities, University of Silesia in Katowice, Poland / dr, Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska.

Her research interests focus on issues related to text and discourse analysis, with particular emphasis on memory discourses. In her work, she draws on the principles of discourse studies, memory studies, and corpus linguistics. She is the author of the monograph *Miasto w świecie dyskursów* [The City in the World of Discourses] (Katowice 2018) and the co-author of articles on linguistic approaches to oral history practices, including „*Musiło tak być, bo bez tego by nie było nic*”. *Językowe środki perswazji w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na wybranych przykładach)* [“It Had to Be That Way, Because Without It There Would Be Nothing”: Linguistic Means of Persuasion in Oral History Accounts from the Warsaw Rising Museum Archive (Selected Examples)] (co-authored with E. Ficek; “Res Rhetorica” 2024, vol. 11).

Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień związanych z analizą tekstu i dyskursu, ze szczególnym uwzględnieniem dyskursów pamięci. W swojej pracy wykorzystuje założenia dyskursologii, pamięcioznawstwa

oraz lingwistyki korpusowej. Autorka monografii *Miasto w świecie dyskursów* (Katowice 2018) oraz współautorka artykułów dotyczących lingwistycznych ujęć praktyk z kręgu *oral history*, m.in. „*Musiło tak być, bo bez tego by nie było nic*”. Językowe środki perswazji w relacjach wspomnieniowych z *Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na wybranych przykładach)* (z E. Ficek; „*Res Rhetorica*” 2024, t. 11).

E-mail: beata.duda@us.edu.pl

EWA FICEK – PhD, Institute of Linguistics, Faculty of Humanities, University of Silesia in Katowice, Poland / dr, Instytut Językoznawstwa, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska.

Ewa Ficek's research interests focus on text and discourse analysis, corpus linguistics, memory linguistics, therapeutic discourse, pandemic-related discourse linked to COVID-19, and linguistic approaches to social archiving. She is the author of the monograph *Poradnik. Model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje* [Guidebook. Genre Model and Its Textual Updates] (Katowice 2013) and several scholarly articles addressing the above issues, including *Szczepionka, śmiercionka, trupionka. Modelowanie znaczeń słowa w dyskursie antyszczepionkowym związanym z pandemią SARS-CoV-2* [Vaccine, Death-Jab, Corpse-Jab. Modeling the Meanings of a Word in Anti-Vaccine Discourse Related to the SARS-CoV-2 Pandemic] (co-authored with B. Duda; „*Język Polski*” 2022, no. 2). Her current work involves defining the genre framework of oral history narratives.

Jej zainteresowania naukowe ogniskują się wokół analizy tekstu i dyskursu, lingwistyki korpusowej, lingwistyki pamięci, dyskursu terapeutycznego, dyskursu okołopandemicznego związanego z COVID-19 czy lingwistycznych ujęć archiwistyki społecznej. Autorka monografii *Poradnik. Model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje* (Katowice 2013) oraz artykułów naukowych, w których podejmuje ww. problematykę, m.in. *Szczepionka, śmiercionka, trupionka. Modelowanie znaczeń słowa w dyskursie antyszczepionkowym związanym z pandemią SARS-CoV-2* (z B. Dudą; „*Język Polski*” 2022, nr 2). Obecnie zastanawia się nad określeniem ram gatunku relacji wspomnieniowej.

E-mail: ewa.ficek@us.edu.pl